

Sjabbat omwille van de mens als een Paleis in de Tijd

In Jeruzalem loeit iedere vrijdagmiddag de sirene: geen aankondiging van een dreiging maar van sjabbat. Nog geen uur later is de drukte op de religieus-Joodse markt Machane Jehuda vrijwel verdwenen. Een indrukwekkende rust, alleen verstoord door autorijdende seculieren of gematigd religieuzen, daalt over de stad. Het is alsof je een andere ruimte betreedt als je buiten wandelt, een ruimte die een speciale wijding ontvangt. Niet voor niets typeerde Abraham Jehoshua Heschel de sjabbat als een Paleis in de Tijd.

Absolute voorwaarde voor die rust is het werkverbod. Inderdaad, het Hebreeuwse werkwoord sjavat betekent ophouden, stoppen en, in modern Hebreeuws, staken. De essentie van sjabbat is dat je stopt met werk, met creatief bezig zijn, zoals God stopte (Gen.2:1-3) met het werk van de schepping op de zevende dag. Vandaar dient zich de betekening

rustdag aan, al blijkt dat facet uit andere begrippen, zoals *oneg*, 'vreugde' (Jesaja 58:13).

EXTRA ZIEL

Het stoppen is geen doel in zichzelf, maar een noodzakelijke voorwaarde om te komen tot een andere bestaanswijze, een vernieuwd bewustzijn, een herleven in de tijd. Net zoals staken ophouden is om een doel te bereiken, zo stopt men op sjabbat met werk om een doel te realiseren: het opruimen van de verhouding tot God en de sociale omgeving. Men beperkt het reizen en blijft in de omgeving van de familie en de buurt. Verder is sjabbat een dag waarop gebeden, gezangen en de synagoge centraal staan. Zo komt de mens volledig tot zijn bestemming als 'beeld en gelijkenis van God'. De Joodse traditie verwoordt dit door te zeggen dat de mens op sjab-

Een niet-Jood verkocht voor veel geld een vis aan Joseph 'die de sjabbat eert'; deze wilde alleen het beste voor de sjabbat. Thuis vond Joseph een kostbare parel in de bek van de vis. Op die manier 'betaalt de sjabbat' terug aan wie de sjabbat uitleent' (Babylonische Talmoed, Sjabbat 119a).

In Israëlische hotels ziet men vaak waxinelichtjes bij de ingang van de eetzaal om gezinnen sabbat te laten vieren.

bat een extra ziel krijgt.

Meer dan opvattingen garanderen specifieke praktijken de heiligheid van de sabbat. Die omvatten het zegenen van de sabbat over twee aangestoken kaarsen, in het traditionele Jodendom gedaan door de vrouw, en in de avond over een beker wijn (*kiddoesj*), het eten van drie warme maaltijden (vrijdagavond, zaterdagmiddag en zaterdagnamiddag); het dragen van mooie kleding en de gang naar de synagoge. Dat laatste aspect is onderdeel van de activiteit die op sabbat centraal staat: het bestuderen van de Thora.

GESCHIEDENIS

Verrassend genoeg is de sabbat in Bijbelse tijden niet zo prominent. De term sabbat fungeert tevens voor feestdagen waarop niet gewerkt wordt, zoals Grote Verzoendag (Leviticus 16:31) en de eerste en laatste dag van het Loofhuttenfeest (Leviticus 23:39).

Het is frappant om te zien hoe bescheiden de verwijzingen naar de sabbat zijn in de Thora. Vóór de ballingschap wordt de sabbat in één adem genoemd met nieuwe maan (2 Koningen 4:23; Amos 8:5). Sommige geleerden menen zelfs dat de sabbat dan minder belangrijk is dan de Nieuwemaansfeesten. De historische oorsprong is eveneens onduidelijk. Er lijkt een verband te zijn met de Babylonische vijftiende dag van de maand, *sja pattu*, de 'dag (van het midden)'. Niettemin is dit vooral een boete- en bededag.

De zevendaagse cyclus van de sabbat en haar universele reikwijdte – zowel voor vrijen als voor slaven en voor dieren! – is eveneens uniek. Daarmee kan met recht de sabbat – opgevat als wekelijkse rustdag – gezien worden als de meest revolutionaire bijdrage van het Jodendom aan de westerse cultuur.

Het houden van de sabbat is een van de Tien Woorden of, zoals de christenen het noemen, Tien Geboden (Exodus 20:10-12/Deuteronomium 5:12-15). De motivering verschilt evenwel: Exodus 20:10 refereert aan de voltooiing van het scheppingswerk, Deuteronomium 5:15 ziet de sabbat als herinnering aan de uittocht uit Egypte. Op de sabbat dient een heilige bijeenkomst plaats te vinden (Leviticus 23:3) en in de Tempelcultus wordt een toegevoegd offer, het Musaf, gebracht (Numeri 28:9). Tenslotte werden op die dag de toonbroden vernieuwd (Leviticus 24:8). Psalm 92 fungeert als lied bij uitstek ter ere van de sabbat, tot op de dag van vandaag.

WETGEVING

In de periode van de Tweede Tempel zien we dat de betekenis van de sabbat allengs toeneemt. Die ontwikkeling begint mogelijk al snel na de herbouw van de Tweede Tempel (Nehemia 9:14 en 10:32; 13:15-22), wanneer de sabbat wordt

tot een 'teken tussen JHWH en Israël' (Exodus 31:17). Voor Ezechiël (20:12 en 44:24) staat de sabbat centraal in zijn priesterlijke restauratieprogramma. Volgens de late auteur die door geleerden *tritojesaja* wordt genoemd (Jesaja 56:2-6; 66:23) zullen ook de volkeren de sabbat vieren. In de Grieks-Romeinse periode wordt de sabbat tot een van de drie centrale kenmerken van het Joodse volk, naast besnijdenis en spijswetten.

De Bijbelse wetgeving over de sabbat is opmerkelijk schaars. Centraal staat het werkverbod (Exodus 20:10; Deuteronomium 5:14), aangevuld met de bepaling dat op moedwillige overtreding de doodstraf volgt (Exodus 31:14-15). Dat werkverbod strekt zich uit tot slaven, vreemdelingen en dieren Exodus 23:12).

Volgens Exodus 16:5,26 dienen de Israëlieten op vrijdag een dubbele portie manna in te zamelen voor de sabbat. Vuur maken is verboden (Exodus 35:3). De ernst van het vuurverbod blijkt uit de terechtstelling van een houtsprokkelaar in Numeri 15:32 en volgende. Jesaja waarschuwt tegen handeldrijven (Jesaja 58:13) en Jeremia voegt het verbod toe op het dragen van lasten en het in- en uitbrengen van lasten door de stadspoort (Jeremia 17:21-22; zie ook Marcus 11:16).

Maar al met al is deze oogst mager en vanaf 200 van de gewone jaartelling zien we in vroeg-Joodse bronnen (Jubileeën; Damascusgeschrift, Qumran) aanvullende bepalingen die het werkverbod concretiseren en uitwerken. De rabbijnen zullen uiteindelijk 39 categorieën van verboden werk opsommen (Misjna Sabbat 7:1).

Deze systematiek wordt in de Talmoed uitgelegd als het werk aan de Tabernakel. Waarschijnlijker is dat hierin de fundamentele activiteiten van de menselijke cultuur (landbouw, voedselbereiding, kleding, bouwactiviteiten, schrijven) zijn aangeduid. De veelheid aan bepalingen doet de Misjna (m.Hagiga 1:8) opmerken, met enige ironie, dat de bepalingen rond de sabbat een 'berg zijn die hangt aan een haar': weinig Schrift en veel traditie.

'OMWILLE VAN DE MENS'

Tegelijk ontwikkelt zich in deze periode het besef dat de waarde en waardigheid van het menselijke leven leidraad moeten zijn. Tijdens de opstand tegen Antiochus IV Epifanes (168-165 gewone jaartelling) besluiten de Joden, die door de Grieken werden aangevallen en afgeslacht op de sabbat, dat men tot zelfverdediging mag overgaan in geval van een aanval op sabbat (1 Makkabeeën 2:32-38, 41).

Hier ligt het begin van het Rabbijnse concept *pikkuach nefesj*, de absolute voorrang van een mensenleven boven de beperkingen van de sabbat: 'Men redt bij twijfel omtrent levensgevaar op sabbat, en de ijverige is hier te prijzen' (Tosefta Sabbat 15:11).

De discussies tussen Jezus en Farizeeën over de sabbat (Marcus 2:23-3:6 en parr.) betreffen de precieze reikwijdte van dit beginsel, niet het beginsel zelf. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de frappante parallel tussen de spreuk van Jezus dat de 'sabbat er is voor de mens en niet de mens voor de sabbat' (Marcus 2:27) en een vrijwel identieke uitspraak op naam van Shimon ben Menasia uit de tweede eeuw: 'En je zult de sabbat houden, want ze is heilig voor jou'; aan jullie is de sabbat overgeleverd, maar jullie zijn niet aan de sabbat overgeleverd' (Mechilta van R. Ismael op Exodus 31:14). Inderdaad, volgens de Farizeeën heft zelfs de schijn van levensgevaar alle sabbatsbeperkingen op.

Ook op andere punten is verwantschap tussen Jezus en de Farizeeschool van Hillel merkbaar, bijvoorbeeld over de toelaatbaarheid van goede werken op sabbat (Matteüs

12:12). De Farizese limiet voor een sjabbatsreis (2000 elen) vormt de onuitgesproken achtergrond van Handelingen 1:12.

BRUID VAN ISRAËL

In de gangbare traditie telt men de dagen van de week uitgaande van sjabbat en reikend naar de komende sjabbat: dag 1, dag 2, enzovoorts. In de uitleg van 'gedenk de sjabbatdag' wijst de traditie op de bijzondere band tussen Israël en de sjabbat.

R. Sjimon bar Jochai zegt: 'De sjabbat pleitte voor de Heilige Gezegend zij Hij (= HgzH): ieder heeft een partner; de eerste dag heeft de tweede dag, de tweede de derde, de derde heeft de vierde, de vierde heeft de vijfde en de vijfde heeft de zesde dag. Maar ik heb geen partner! De HgzH zei: de gemeente van Israël is jouw partner. Toen de Israëlieten aan de Sinaï stonden, zei de HgzH: gedenk hoe ik tot de sjabbat heb gezegd: de gemeente van Israël is jouw partner. Dat is de betekenis van gedenk de sjabbatdag om die te heiligen' (Mechilta van R. Isjmael op Exodus 20:8).

Sjimon bar Jochai (tweede eeuw) grijpt terug op een traditie die de sjabbat ziet als een pre-existente werkelijkheid. Het volk dient zich, in zijn uitleg, te herinneren welke bijzondere bestemming God voor de sjabbat in gedachten had, te weten, als huwelijkspartner van het Joodse volk.

VERWOESTE TEMPEL

Ongetwijfeld klinkt hierin de betekenis door van de sjabbat in het vroege Jodendom. Ook tegenover het christendom

De benodigdheden voor de 'kiddoesj', de heiliging van de sjabbat: een gevlochten brood (challa, ter herinnering aan de twee toonbroden in de tempel) en wijn. Brood en wijn zijn de basis van een liturgisch ritueel.

zal het Jodendom vasthouden aan de sjabbat als de Bijbelse rustdag. Markante uitzondering is Samuel Holdheim die op het hoogtepunt van de Reformbeweging in Duitsland (negentiende eeuw) bepleit dat men ook de zondag als zodanig kan zien!

Theologisch interessant is de toepassing van de Bijbelse huwelijksmetafoor van de relatie tussen God en Israël (Hosea!) op sjabbat. Hier neemt de sjabbat trekken aan van de verwoeste Tempel, ooit de woonplaats van God.

Deze mystieke dimensie is inderdaad aanwezig in de kabbalistische traditie. De mystici van Safed (zestiende eeuw) plachten op vrijdagavond naar de rand van hun stad te gaan om de sjabbat te verwelkomen. In brede kringen in het Jodendom is het gebruik populair om op vrijdagavond het lied van Shlomo Alkabetz te zingen, staande en met het gezicht naar de ingang van de synagoge: 'Lecha dodi, Kom mijn vriend, laten we de bruid begroeten, laten we het aangezicht van de sjabbat ontvangen...' De sjabbat is hier de dag van de ultieme ontmoeting, ja, een sacrament in de tijd.

VAN SJABBAT NAAR ZONDAG

De Joods-christelijke gemeente van Mattheüs viert de sjabbat (Mattheüs 24:20) maar in de overwegend niet-joodse kerken relativeert men haar betekenis (Kolossenzen 2:16v.). Toch duurt het nog lang voor de sjabbat wegvalt ten gunste van de zondag. De traditie om op de vooravond of de ochtend van de eerste dag van de week de opstanding te gedenken, bij een gezamenlijke maaltijd (Handelingen 20:7; Didache 14), vormt het begin van dat proces. Die is dan echter nog de eerste dag van de week, de dag na de sjabbat.

De benamingen voor die dag lopen in de tweede eeuw uiteen: 'dag van Helios', zo zegt Justinus in zijn Apologia rond 150 (gewone jaartelling), maar 'dag van de Heer' in Openbaringen 1:10, Didache 14 en bij Ignatius. Het zal de anti-Joodse polemiek zijn die de sjabbat vervangt door de zondag. Dat blijkt onder meer uit een Syrisch christelijk document uit de derde eeuw, de Didascalia, waarin de auteur zich keert tegen christenen die de sjabbat houden. Blijkbaar deden christenen dit in die contreien, zoals heden ten dage de Zevende Dag Adventisten of Zevende Dag Baptisten dit ook doen. Was de auteur bang dat dit gelovigen zou verleiden tot een overgang naar het Jodendom?

Keizer Constantijn, die in 313 het christendom tot *religio licita* (toegestane godsdienst) bevorderde, bepaalde in 321 dat de zondag de rustdag wordt, al staat hij het werk in de landbouw toe. De 'eerste dag' van de week wordt nu de cultusdag van *sol invictus*, de onoverwinnelijke zon, zondag. Het concilie van Laodicea (363) verbood christenen de sjabbat te vieren. Vanaf toen was de sjabbat ondergeschikt aan de zondag en werd het Bijbelse paradigma van de zevende dag verlaten.

ERIC OTTENHEIJM